

**Impact
Factor
3.025**

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-IV

ISSUE-VI

JUN

2017

Address

• Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

रक्तधातू चवथा दोष - कि दुष्य - एक विवेचन

डॉ. सारीका लक्ष्मणराव पुयड

एम.डी. (आयु.)

सहयोगी प्राध्यापक

श्री. सप्तश्रृंगी आयुर्वेद महाविद्यालय, नाशिक

सारांश (Abstract) :-

शरीरातील सप्त धातूपैकी रक्त धातू द्वितीय क्रमांकाचा धातू आहे. परंतू सहिता ग्रंथामध्ये त्रिदोषा सोबत रक्त धातू हा चवथा दोष म्हणून वर्णन आढळते. अनेक ठिकाणी संहिता ग्रंथामध्ये त्रिदोष म्हणून केवळ वात, पित्त व कफ या तीघांचा समावेश आहे व दोषामुळे दुषित होणारे म्हणून सप्त धातू हे दूष्य आहेत त्यानुसार रक्त धातू देखील दुष्यच असले पाहिजे. परंतू वातादिकांप्रमाणे रक्त दुष्टीचे हेतू, लक्षण व चिकित्सा याचे ही वर्णन संहितेत आहे.

तर मग रक्ताचा समावेश दोषांमध्ये करावा की दुष्यांमध्ये करावा या संदर्भात हे विवेचन आहे. रक्त धातुचे विवेचन करीत असताना रक्त हा चौथा दोष मानावा का ? या संबंधीच्या मतमतांतराचे विवेचन करणे योग्य ठरेल.

रक्त हा जीवन कार्य करतो, शरीर धारणे करीता ही क्रिया आवश्यक अशीच आहे. तो दशप्राणायतनापैकी एक आहे. वात, पित्त, कफांच्या बरोबरीने बरेच वेळा या रक्ताचा उल्लेख आलेला दिसतो. यासाठीच रक्त हा दोष आहे का ? असा प्रश्न अनेकवेळा उपस्थित केला जात असतो. चक्रदत्तानेसुद्धा असा प्रश्न उपस्थित करून या विषयीचे विवेचन केलेले दिसते.

वायुः पित्तं कफश्चोक्ता शारीरो दोषसंग्रहः |

- च.सू.१/५६

या चरक सूत्रावर भाष्य करताना चक्रदत्ताने ही शंका व्यक्त केलेली आहे.

ननु शोणितस्यापि दोषत्वान्नत्र संग्रहः साधुः यतो

रक्तस्यापि वातादिवत् विशिष्टहेतुलक्षणविकार चिकिस्तित निर्देशः कृतः |

- च.सू. १/५६ चक्रदत्त

या ठिकाणी चक्रदत्त म्हणतात, की विशिष्ट हेतू, विशिष्ट लक्षण, विशिष्ट विकार व विशिष्ट चिकित्सा ही वातादिकांप्रमाणेच रक्तासाठीही सांगितली आहे आणि म्हणूनच रक्त हाही एक दोष आहे.

संचयं च प्रकोपञ्च प्रसरं स्थानसंश्रयम् |

व्यक्तीभेदं च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्विषक् ||

- सु.सू.२२/३६

सुश्रुताचार्यानुसार या अवस्थेचे वर्णन करताना रक्ताचाही प्रसर होतो असे सांगितले आहे. त्यामुळे रक्त हा चौथा दोष आहे किंवा नाही, असा संशय निर्माण होतो. या विधानाचे अनेक उदाहरणे देऊन चक्रदत्तानी स्पष्टीकरण केले आहे.

वातादि दोषाचे १) स्वरूप, २) स्थान, ३) कुपित होण्याचे विशेष कारण, ४) व्याधी, ५) चिकित्सा आहे त्याप्रकारे रक्ताचे ही वर्णन आढळते.

१) रक्त स्वरूप -

तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम् |

- च.सू. २४/२२

रक्त हे तप्त सुवर्णाप्रमाणे, इंद्रगोप किड्याप्रमाणे, रक्तकमळाप्रमाणे किंवा आळत्याच्या रंगाचे अशा विशिष्ट स्वरूपाचे असते.

२) रक्ताचे स्थान -

प्लीहानं च यकृच्चैव तदाधिष्ठाय वर्तते |

- च.चि. ४/१०

प्लीहा व यकृत हे रक्ताचे विशिष्ट स्थाने आहेत.

३) रक्त प्रकुपित होण्याचे विशिष्ट हेतु -

श्रमाभिघातात् सन्तापैरजीर्णध्यशनैस्तथा |

शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति ||

- च.सू. अ. २४/५-६

छर्दी वेगाचे धारण करणे, योग्य काळी रक्ताचे अवसेचन म्हणजे रक्तमोक्षण केले नाही, श्रम, अभिघात, संताप, अजीर्ण, अध्यशन व शरद ऋतुमध्ये स्वभावतःच रक्त प्रकुपित होते, असा विशिष्ट हेतु संग्रह सांगितलेला आहे.

४) विशिष्ट विकार -

कण्डवरुः कोठपिडकाकुष्ठचर्मदलादयः |

विकाराः सर्व एवैते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ||

- च.सू. २४/११

कण्डु, कोठ, पिडका, कुष्ठ, चर्मदल आदि सर्व विकार रक्त प्रकोपामुळे होतात. तसेच रक्तार्श, प्रदर, रक्तपित्त इत्यादी रक्तविकार सांगितले आहेत.

५) रक्तजरोग चिकित्सा -

कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरी क्रियाम् |

विरैकमुपवासं च स्त्रावणं शोणितस्य च ||

- च.सू. २४/१८

रक्तज व्याधीमध्ये रक्तपित्ताप्रमाणे चिकित्सा करावी, जसे विरेचन, उपवास किंवा रक्तमोक्षण क्रियांनी रक्तज व्याधीमध्ये उपशय मिळतो.

कफे वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा |

यदि कुप्यति वातस्य क्रियमाणे चिकिस्तिते ||

यथोल्बणस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषग्जितम् |

तंत्रातरेऽपि शल्ये शोणितं दोषेत्वेनोक्तं तैरेतैः शोणितः चतुर्थः इति वचनात् |

- चक्रदत्त (च.चि.५/२७, २८)

या वचनाद्वारे रक्तालाही दोष म्हणून स्विकारलेले आहे. सुश्रुतांनी ही रक्ताला चवथा दोष मानले आहे. चरकांनीही रक्तास दोष संज्ञा वापरलेली आहे. कफ व वात जिंकल्यावर किंवा जिंकत असतांना जर पित्त किंवा रक्त प्रकुपित पावले, तर या उल्बण दोषाची चिकित्सा करावी असे चरकाचार्य म्हणतात. शल्यतंत्रामध्ये वात, पित्त व कफ हे देह उत्पत्ती हेतू असून ते रक्तासह देहसंभव, स्थिती व प्रलयाच्या वेळी उपस्थित असतात, असे म्हटले आहे.

वरील सर्व मुद्यांचा विचार केल्यास रक्त हा चौथा दोष मानणे क्रमप्राप्त आहे.परंतु या कल्पनेचे खंडन करताना चक्रदत्त म्हणतात.

नैवं दोषो हि स्वतंत्रदूषणात्मक उच्यते |

यतो न वाताद्यो वृद्धाः किंचिदपेक्ष्य दूषयन्ति किंतु स्वत एव |

शोणितं तु दुष्टवातादिसंसर्गमपेक्ष्यैव दूषकं भवति |

- च.सू. १/५६ चक्र टिका

दोष हे स्वतंत्र दूषणात्मक असतात. 'स्वातंत्रेण दूषकत्वं दोषत्वम्' अशी दोषांची व्याख्या केली जाते. वात, पित्त, कफ हे अन्य कोणाचीही अपेक्षा न ठेवता स्वतंत्रपणे प्रकुपित होतात. रक्त हे मात्र स्वतंत्रपणे कधीच दुष्ट होत नाहीत. दूषित वात पित्त कफांच्या संसर्गानेच रक्ताची दुष्टी होते. रक्तदुष्टीजन्य हे हेतू सांगितले आहेत, ते वातादियुक्त रक्तालाच लागू आहेत या ठिकाणी वात, पित्त, कफ हे दूषणात्मक आहेत, रक्त नव्हे. रक्त प्रमाणतः अधिक वाढले तरी ते दुष्यच होय.

सुश्रुत हा शल्यतंत्रज्ञ असल्याने त्याचा व्रणाशी फार जवळचा संबंध येत असे. व्रणात रक्तदुष्टी आढळते. त्यामुळे त्यांनी रक्तास दोष ही संज्ञा केवळ व्रणप्रकरणी वारली आहे. अन्यत्र मात्र सुश्रुतानेसुद्धा वात पित्त कफ हेच देहोत्पत्ती हेतू आहेत हे स्पष्ट केले आहे.

पुन्हा शंका उत्पन्न होते की, ज्या प्रकारे रोगात्पत्तीमध्ये स्वतंत्रेचा अभाव आहे. त्याच प्रकारे पित्त व कफ हे सुद्धा स्वतंत्र नाहीत. कारण 'पित्तं पङ्गु कफं पङ्गु' या वर्णनावरून कफ व पित्त हे दोन्ही पंगु आहेत. जेव्हा वायुचे सहकार्य मिळते, तेव्हाच ते कार्य करतात. त्यामुळे स्वतंत्र नसल्यामुळे पित्त व कफ यांनाही दोष म्हणता येत नाही. परंतु दोषाची संपूर्ण व्याख्या पाहिल्यास -

प्रकृत्यारंभकत्वे सति दुष्टिकतृत्वं दोषत्वम् |

- मा.नि.(मधुकोष)

अर्थात जे देह प्रकृतीच्या आरंभापासून असतात, देहप्रकृती निर्माण करतात व दुसऱ्यांना दुषित करतात, त्यांना दोष म्हणतात. देह प्रकृतीची निर्मिती वात, पित्त व कफ या तीघांद्वारेच होते. रक्ताद्वारे प्रकृती निर्मिती होत नाही.

वरील सर्व वर्णन पाहता हे लक्षात येते की, स्वतंत्रदुषण स्वभाव व प्रकृत्यारंभकत्व या दोन्ही गोष्टी रक्ताच्या ठिकाणी नसतात, त्यामुळे रक्त हे दुष्यच आहे दोष नाही.

रक्तवह स्रोतस दुष्टी हेतु -

विदाहिन्यन्नपानानि स्निग्धोष्ण लवणाणि च |

रक्तवाहिनी दुष्यन्ति भजतां च आतपानलः ||

- च.वि. ५/१४

विदाही अन्नपान, स्निग्ध, उष्ण, लवण रसात्मक आहार घेणे, तसेच अत्याधिक उन्हात व वाऱ्यात हिंडणे आदि हेतुमुळे रक्तवह स्रोतस दुष्ट होते. तसेच छर्दी वेगाचे विधारण करणे, योग्य काळी रक्तमोक्षण न करणे व शरद ऋतूत रक्त स्वभावतः दुष्ट होते.

रक्तवह स्रोतस दुष्टी लक्षणो -

कुष्ठविसर्पपिडका रक्तपित्तमसृगदरः |

गुदमेढ्रास्यपाकस्य प्लीहागुल्मोऽथविद्रधीः ||

निलीकाकामलाव्यंग पित्तवस्तीलकालकः |

दद्रुश्चर्मदलःश्वित्र पामाकोठाऽस्त्रमंडलम् ||

- च.सु. २५/१२

रक्तवह स्रोतस दुष्ट झाल्यामुळे कुष्ठ, विसर्प, पिडका, रक्तपित्त, गुद, मेढू व मुखाचा पाक होतो. प्लीहा, गुल्म, विद्रधी, निलीका, कामला, व्यंग, पित्तव, तीलकालक, दद्रु, चर्मदल, श्वित्र, पामा, कोठ व मंडल यासारखी व्याधी होतात.

रक्तजरोग चिकित्सा -

कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरी क्रियाम् |

विरेकमुपवासं च स्त्रावणं शोणितस्य च ||

- सु.सू. २४/१८

रक्त दुष्टीजन्य व्याधीमध्ये रक्तपित्ताप्रमाणे चिकित्सा करावी जसे विरेचन, उपवास व रक्तमोक्षण आदि चिकित्सा करावी लागते.

निष्कर्ष (Conclusion) :-

रक्त धातू त्याच्या धातू या नावाप्रमाणे देह धारणाचे कार्य करतो, न की दोषाप्रमाणे देह प्रकृती निर्मितीमध्ये भाग घेतो. म्हणून रक्त हा दोष नसून दुष्य आहे.

संदर्भसूची (References) :-

१. चरक संहिता
२. चरक संहिता, चक्रदत्त टिका
३. सुश्रुत संहिता
४. माधव निदान